

РОЗДІЛ 3. ДОНБАС У ЗОНІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Чинники інкорпорації Донбасу до зони інформаційного впливу Російської Федерації У сучасному світі інформаційний та політичний процеси мають спільну комунікативну природу, що багато в чому визначає змістовні та процесуальні характеристики політики. В умовах перенесення політичних відносин до публічного інформаційного поля ЗМІ дедалі частіше виступають як вирішальний чинник громадської інтерпретації їх характеристик. Попри те, що держава як основний актор на політичній арені зберігає свою значимість у сфері міжнародної інформаційної політики, ЗМІ зорієнтовані на виконання ролі активного і відносно самостійного суб'єкта політичного процесу, а політика держави не формується безпосередньо ЗМІ, її успіх багато в чому залежить як від позиції впливових періодичних видань, які потрапляють у поле зору політиків, здатних мобілізувати громадську думку, так й від можливостей і здатності ключових суб'єктів політики використовувати ЗМІ в реалізації власного внутрішньо-та зовнішньополітичного курсу.

Процес інформаційного впливу однієї держави на іншу передбачає комплекс системних та постійних заходів, метою яких є зміна в цільових аудиторіях впливу оцінок та орієнтацій, що згодом екстраполюються в площину політичних дій. Основою такого виду інформаційного впливу, як правило є певний «стимул» [1, с. 16] – будь-яка соціально чи політично значима для цільової аудиторії проблема. В сучасній політичній науці сформувалося два визначення інформаційного впливу з політичною метою: його широке розуміння визначає даний феномен як сукупність процесів, за допомогою яких здійснюється прямиий чи опосередкований вплив на політичну свідомість людини; вузьке розуміння пов'язане з категорією політичної норми та позиціонується як безпосередній вплив на процеси, через участь у яких люди погоджуються чи не погоджуються з тим, що у сфері політики існують визначені моделі

політичної участі, підтримують чи змінюють норми та політичні умови, що формують ці норми та впливають на них [2, с. 15]. Важливим для нашого дослідження аспектом вузького розуміння інформаційного впливу є тези про те, що (1) інтерпретація політичної норми змінюється разом зі зміною смислів суті процесу політичного впливу; (2) результат впливу залежить від того, яким чином отримана інформація інтерпретується реципієнтом та формує відповідні політичні реакції [3].

Чинниками, які сприяли інкорпорації Донбасу до зони інформаційного впливу Російської Федерації, по-перше, є особливості самоідентифікації Донбасу як частини України, що позначені комплексом суперечностей, які мають як внутрішню природу, так і підсилюються зовнішніми інформаційними втручаннями в політичну свідомість населення регіону. Зважаючи на те, що процеси громадянської та регіональної самоідентифікації є динамічними процесами (поряд з достатньо високими показниками ідентифікації Донбасу з Україною, в разі існування такої можливості, 62,3 % обрали б Україну своєю батьківщиною; 77,9 % не бажали виходу області зі складу України та її приєднання до іншої держави; 42,1 % готові захищати свою країну в разі війни (2012), в Донбасі достатньо виразно окреслювалося дистанціювання від України у політичному сенсі. Зокрема, навіть через два десятиліття Україну, як дійсно незалежну країну, сприймали тільки 20,8 % жителів Донбасу (69,0 % не сприймали Україну як незалежну країну) [4]. Такі оцінки підкріплюються на символічному рівні, адже 42,7 % не сприймали День Незалежності України як політичне свято, та інструментальному – за наявності такої можливості російське громадянство, крім українського, бажали отримати 31,7 % населення східних областей України [5]. На тлі проголошеного євроінтеграційного курсу України Донбас пріоритетним напрямом зовнішньої політики держави визначав російський (58,1 %), тоді як проєвропейські орієнтації характерні тільки для 21,5 % [4]. Отже, самоідентифікація Донбасу як частини України є конфліктною за своєю природою та проявами на рівні регіональної політичної свідомості, що дозволяє говорити про суттєву дистанцію між політичною ідентифікаційною моделлю регіону Донбас та політичним

ідентифікаційним образом України, яким послуговувалися на Донбасі напередодні українсько-російського конфлікту.

Другим чинником, що сприяв інкорпорації Донбасу до зони інформаційного впливу Російської Федерації, є особливості самопозиціонування цього українського регіону в геокоординатах за віссю *Європа – Росія*. Європа як геополітична перспектива для Донбасу є недостатньо визначеною ані в категоріях політичного характеру, ані в категоріях повсякденності. На тлі порівняння невисоких показників підтримки євроінтеграційного курсу України як опозиційного політичного курсу інтеграційним процесам на пострадянському просторі (11,9 %) з рівнем поінформованості про ЄС (високий – 3,3 %; середній – 33,2 %; низький – 49,0 %), у 2011 р. 33,8 % мешканців Донбасу підтримували вступ України до ЄС (53,0 % – проти) [4]. Варто наголосити, що підтримка вступу до ЄС суттєво зростала, якщо для мешканців Донбасу не треба було визначатися між ЄС та СНД як опозиційними проектами, свідченням чого є й те, що 50,3 % хотіли отримувати більше інформації про ЄС, і тільки 21,9 % така інформація не цікавила [4]. На нашу думку, в разі поширення комплексу інформації про ЄС як про політичне та економічне об'єднання, що характеризується спільним розумінням прав людини, соціальності, визнання культурних особливостей усіх європейських регіонів, на Донбасі було б більше прихильників твердження, що інтеграція до ЄС може стати загальнонаціональною ідеєю, здатною об'єднати усі регіони України (підтримували таке твердження 28,4 %, не підтримували – 42,5 %, не визначилися з відповіддю – 29,1 %) [4].

Після початку російської агресії на Сході України погляди жителів Донбасу стосовно європейської інтеграції суттєво не змінилися, навіть не зважаючи на те, що у березні 2015 р. на території підконтрольного Україні Донбасу кількість населення, готового проголосувати за вступ до ЄС, вища (28 %), ніж у середньому по Східному регіону України (22 %, див. Рис. 1). Проте на Донбасі зазнали суттєвих змін політичні орієнтації щодо інтеграції України до Митного союзу, зокрема, порівняно з лютим 2014 р., у березні 2015 р. на Сході частка прихильників входження України до Митного союзу знизилася з 73 % до 31 % [6], а на Донбасі до 28 % [5].

Говнність громадян України голосувати за вступ до Європейського Союзу*

* Яким інтеграційним напрямом має йти Україна: референдуми щодо вступу до Митного союзу, Європейського Союзу, НАТО (травень 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=530&page=2>

На нашу думку, поширені твердження, що Донбас максимально зорієнтований на інтеграцію з Російською Федерацією, є стереотипними та не повною мірою відображають реальний стан справ. Дійсно, Донбас є тим регіоном України, в якому ще у 2010–2012 рр. достатньо потужно фіксувалася ностальгія за радянським минулим у державно-політичному та соціальному вимірах (20,4 % прагнули відновлення СРСР, ще 28,3 % прагнули цього, але розуміли, що за сучасних умов це неможливо), 60,0 % виступали за вступ до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, а 87,3 % населення Донецька у 2012 р. вважали, що з боку Росії для України не існує загроз (5,2 % вважали, що такі загрози існують). Проте у період 2005–2012 рр. українсько-російські відносини тільки від 49,1 % до 63,9 % мешканців Сходу України оцінювали як добрі; 50,3 % розуміли, що Росія негативно ставиться до євроінтеграційних прагнень України; 34,4 % характеризували політику Росії стосовно України як невизначену та суперечливу [4]. Але найважливіші оцінки Донбасом політики Росії стосовно України полягають у

твердженні, що Російська Федерація має бажання покращити своє становище за рахунок сусіда: такої позиції дотримувалися 19,2 % мешканців регіону (для порівняння – на Заході України – 3,8 %). Результати соціологічних досліджень не підтверджують домінуючої першорядності для населення Донбасу соціокультурних основ зближення України та Росії, тут першість мали збіг економічних інтересів (44,0 %), спільне історичне минуле (42,2 %), родинні зв'язки між жителями (36,2 %) та політична воля керівників країн (35,0 %), тоді як близькість мов (13,1 %), релігія (4,0 %), близькість культур (19,5 %) за рейтингом посідали значно нижчі позиції [4]. Принагідно зазначимо, що до 2013 р. 87,0 % населення Донбасу не чули про активно поширювану в регіоні доктрину «русского мира» Патріарха Кирила [4].

Отже, на Донбасі проросійські орієнтації набували характеру політичних швидше тоді, коли населення регіону мало зробити геополітичний вибір у системі *Європа – Росія*. Навіть незважаючи на те, що військова агресія Росії на Донбасі стала одним з чинників радикального зменшення в регіоні частки тих, хто зорієнтований на геополітичний російський проект – Митний союз, добре та дуже добре до Росії ставилися 83 %, росіян [Росії – *Н. Р.*] – 91 %, керівництва Росії – 69 % [5] (для інших регіонів України характерним є відокремлення росіян, до яких позитивне ставлення зберігається, залежно від регіону, в межах 63 % – 81 %, від керівництва Росії, до якого добре та дуже добре ставляться, залежно від регіону, від 2 % на Заході України до 16 % на Півдні [5]).

Третім чинником, що сприяв інкорпорації Донбасу до зони інформаційного впливу Російської Федерації, є, на нашу думку, ті характеристики донбаської громади, які уможливили застосування сусідньою державою технологій інформаційного управління. Поряд з особливостями соціально-економічного, просторового, геостратегічного характеру, суттєве значення мають етнонаціональні характеристики території, стосовно якої застосовуються процеси інформаційного управління. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Донецькому регіоні мешкали представники 133 національностей, серед яких найбільш чисельними етнічними меншинами були росіяни – 38,2 %, греки – 1,6 %; білоруси 0,9 %; татари – 0,4 %; вірмени – 0,3 %; євреї – 0,2 % [7]. Проте українська статистична більшість була і залишається достатньо умовно

проукраїнською, що красномовно засвідчують такі оцінки: «Я багато разів переконувалась, що та меншина Донбасу, яку лише умовно можна назвати проукраїнською, складає приблизно 10 % його населення. А умовно – тому, що ці люди ніколи не демонстрували свою українськість публічно, керуючись інстинктом самозбереження. Вони спілкувалися на людях виключно російською, ніколи не вдягалися у вишиванки і не ходили на проукраїнські заходи» [8].

На тлі відсутності стабільних громадянських ідентичностей російська меншина Донбасу була зорієнтована на отримання інформації про політичне з російських інформаційних джерел. Наприклад, одна з кампаній, що надає послуги кабельного телебачення в Донецьку, пропонувала глядацькій аудиторії чотири пакети каналів – «Україна», «Стандарт», «Розширений» та «Ямал», з яких тільки у першому максимально представлені українські канали новинного характеру і який користувався найменшим попитом серед абонентів [9]. Рекламуючи ж три інших пакети, наголошувалося, що в них «зібрані УСІ російські інформаційні телевізійні канали, які не безпідставно можуть претендувати на звання телеканалу № 1 Російської Федерації. Ми не будемо перераховувати найбільш популярних ведучих та політичних діячів, легендарні передачі та рейтингові шоу з багатомільйонною аудиторією. Ми скромно перерахуємо ці канали – 1-й канал Росія; Весті і РТР-Планета, Євроньюз та РБК ТВ» [10; 11; 12]. Отже, зважаючи на достатньо високий споживацький попит на російський інформаційний продукт, Російська Федерація мала сформовану глядацьку аудиторію в Донецьку, стосовно якої могла активно використовувати найбільш дієвий засіб наочно-образного сприйняття політичної інформації – телевізійного інформаційного впливу, адже 83 % населення Донбасу дізнавалися новини саме з телевізійних каналів (друге місце займали Інтернет-ЗМІ (41%), на третьому місці – близькі люди, родичі, друзі, сусіди (24%) [13], причому 23,7 % населення Донбасу дивиться російські канали регулярно, 58,3 % – час від часу [14].

З розгортанням російської присутності на Донбасі змінилося ставлення до російських ЗМІ. Згідно з результатами опитування, проведеного КМІС 26–28 лютого 2014 р., у 37 % погіршилося

ставлення до російських ЗМІ. Однак на тлі того, що у 29 % опитаних погіршилося ставлення до українських ЗМІ, ставлення до російських ЗМІ швидше слід оцінювати як маніфестацію загального розчарування і песимізму, співвідношення російських і українських телеканалів в Донбасі практично не змінилося (українські загальнонаціональні телеканали 35 % вважали об'єктивними, 36 % – необ'єктивними, 22 % не могли відповісти і 7 % не користувалися цим джерелом інформації; російські телеканали 15 % опитаних вважали об'єктивними, 38 % – необ'єктивними, 17 % складно було оцінити об'єктивність і 29 % не користувалися цим джерелом) [13]. У жовтні 2014 р. російським ЗМІ довіряли 87 % населення Донбасу (середній показник в Україні – 31 %) [14], а у лютому 2015 р. вже тільки 26 % населення частини Донбасу, підконтрольної Україні, довіряли російським ЗМІ, 60 % – не довіряли [5]. Варто наголосити, що сьогодні чітко фіксується відмінність в оцінках об'єктивності джерел інформації між підконтрольними та непідконтрольними українській владі територіями Донбасу. Жителі підконтрольних Україні територій вважають українські джерела швидше правдивими, хоча значна частина сумнівається в їх правдивості, російські джерела – упередженими і необ'єктивними, тоді як жителі підконтрольних ДНР і ЛНР територій України дотримуються протилежного погляду. Отже, сьогодні Донбас як об'єкт інформаційного впливу є поділений на два сегменти. Однак навіть у сегменті, сформованому на території, підконтрольній Україні, немає єдності в орієнтаціях на українські джерела інформації, що насамперед вказує на відсутність стабільного та відтворюваного комплексу українських громадянських ідентичностей, які б зв'язували населення Донбасу з українською політичною нацією.

Донбас у дискурсі політичної еліти Російської Федерації. Одним з важливих аспектів перетину інформаційних та політичних процесів стає медіа-простір політичної еліти, що використовується як ресурс влади та безпосередньо впливає на змістовний контент ЗМІ. Медіа-простір політичної еліти розумітимемо як частину політичного простору, у якому сконцентровано погляди та політичні практики політиків, інтегрованих у систему вироблення та суспільного споживання масової інформації. Особливостями медіа-простору політичної еліти, наділеного багатьма елементами символічного простору політики, є його насиченість політичними

образами, символами, концептами, у яких відтворюються знання, переконання та ціннісні переваги, визначаються комунікативні наміри та технології їх практичної реалізації.

У найбільш широкому визначенні російський дискурс Донбасу є формою інформаційної політичної боротьби (експансії), що фіксується в медіа-просторі політичної еліти Російської Федерації за допомогою образів та символів, які відображають геостратегічні наміри Росії стосовно України. Тому це дослідження ґрунтується на ідеях конструктивістської парадигми, зокрема, ідеї про те, що держави як основні учасники міжнародних відносин наділені відчуттям «Я», тобто характеризуються унікальною ідентичністю, що формується насамперед дискурсом політичної еліти, зберігається у її медіа-просторі та транслюється за допомогою усього віяла сучасних комунікативних каналів. Як базовий метод дослідження дискурсу Донбасу в медіа-просторі політичної еліти Російської Федерації був обраний метод інтент-аналізу, що дозволяє визначати здатності слова спонукати до дії, враховуючи при цьому прихований підтекст висловлювань. Логіка методу інтент-аналізу зумовила послідовне визначення (1) функціональної спрямованості дискурсу політичної еліти Російської Федерації; (2) структурування основних інтенцій дискурсу, що позиціонуються в медіа-просторі еліти; (3) змістовної специфікації типових інтенцій політичної еліти, сукупність яких формує образ Донбасу, що транслюється засобами медіа-простору російської еліти. Відповідна методу інтент-аналізу джерельна база дослідження утворена комплексом офіційних виступів та промов президента Російської Федерації В. Путіна та стенограм засідань Державної Думи Російської Федерації за період 2014 – квітень 2015 р., що розуміються нами як офіційний сегмент медіа-простору політичної еліти Російської Федерації.

Зміст та характер поінформованості об'єкта інформаційного управління (у даному випадку Донбасу), його смислове навантаження визначаються офіційним дискурсом політичної еліти (насамперед президента та парламентарів), який задає контент масового інформаційного простору. М. Гаврилова, оцінюючи президента як суб'єкта політичної комунікації, наголошував, що однією з найважливіших характеристик президентського дискурсу є те, що «президентська промова інтерпретується як політична дія» [15, с. 257]. На користь

такої інтерпретації президентського дискурсу вказують і результати досліджень американської президентської риторики від Ф. Рузвельта до Дж. Буша-молодшого, здійснених Б. Вудом [16; 17; 18]. Науковець доводить, що президентський дискурс американської економічної політики безпосередньо впливає на всі рівні фінансових ринків – від сприйняття громадянами економічних новин до зовнішніх інвестицій та банківських відсоткових ставок. Такі наукові інтерпретації потенціалу президентських промов дозволяють наділяти дискурс В. Путіна, предметом якого є український Донбас, характеристиками смислового ядра, навколо якого відбувається формування/ поглиблення/деталізація смислів дискурсу російської політичної еліти, що транслюється в її медіа-просторі.

Насамперед охарактеризуємо функціональну спрямованість дискурсу політичної еліти Російської Федерації щодо Донбасу, тобто визначимо, до яких політичних дій спонукають промови російських політиків аудиторію, частина якої представлена громадянами України. Функціональна спрямованість дискурсу Донбасу В. Путіна розкривається через виокремлення певних тематичних блоків, ідеологічно підпорядкованих необхідності захисту інтересів росіян та російськомовного населення («... якщо ми побачимо, що це свавілля починається в східних регіонах, якщо люди попросять нас про допомогу, а офіційне звернення чинного легітимного президента у нас уже є, то ми залишаємо за собою право використовувати всі наявні у нас засоби для захисту цих громадян. І вважаємо, що це цілком легітимно» [19]).

Першим тематичним блоком були офіційні промови, в яких російський президент позиціонував своє ставлення до України як до незалежної («Ніколи не піддавав сумніву ту обставину, що Україна є сучасною повноцінною, суверенною європейською державою» [20]) та європейської («Це велика європейська країна з європейською культурою» [21]) держави. Проте, розгортання цієї тези В. Путіним вказує на декларативність таких оцінок, адже політик ставить під сумнів не сам факт незалежності України, а кордони, в яких вона існує сьогодні. Відповідаючи на питання Н. Баклі, журналіста «Файненшл таймс» щодо того чи є Донбас (журналіст використав путінську назву Новоросія) частиною України, В. Путін чітко сформулював своє бачення проблеми як позицію невизнання сучасних кордонів України. Російський

президент визначив три регіони України, існування яких в сучасних кордонах нашої держави він ставить під сумнів: (1) *Східні та південні області України*: «...історія формування України в її сьогоденні кордонах – це досить складний процес. А ви що, хіба про це не знаєте? Ви що, не знаєте, що в 1922 році частина земель, яку якраз ви і називаєте... загалом то, завжди історично називали ці землі Новоросією. Чому? Тому що це, по суті, був один регіон з центром у Новоросійську, тому називався Новоросією. Це Харків, Луганськ, Донецьк, Миколаїв, Херсон, Одеська область. Ці землі були в 20-ті роки, в 21– 22-му роках, при створенні Радянського Союзу передані від Росії Україні. Формування просте було в комуністів: для того, щоб підняти процентне співвідношення пролетаріату на Україні» [20]; (2) *Крим*: «У 54-му році Хрущов, який любив постукає чоботом в ООН, чомусь прийняв рішення передати Крим Україні. Зроблено це було тоді з порушенням навіть радянського закону. За чинними тоді нормативними актами, за законами Радянського Союзу, для того, щоб одну територію союзної республіки передати іншій союзній республіці, потрібно було рішення Верховної Ради одного і другого суб'єкта, тобто однієї республіки і другої. Цього не було зроблено, а що було зроблено? Простампували відповідним рішенням президії Верховної Ради РФСР і України, але не самого парламенту, а тільки президії» [20]; (3) *Західна Україна*: «А Ви що, не знаєте, чи що, що після Другої світової війни частина територій була прирізана до України як результат Другої світової війни? Частина відрізали від Польщі, від Угорщини, здається. Львів яким був містом, якщо не польським? Ви що, не знаєте про це, чи що?» [20]. Таким чином В. Путін вказував на обґрунтованість претензій Росії щодо Донбасу та Криму й провокував ревізіоністів Угорщини, Польщі та Румунії до актуалізації своїх територіальних претензій до України. Цей аспект функціональної спрямованості дискурсу В. Путіна підкріплюється офіційним позиціонуванням неможливості етнічного розмежування українців та росіян («мені здається, що російський та український народ – це практично один народ, от хто б чого не говорив» [22]) і визнанням специфіки Західного регіону України як найбільш європейського («Так, звичайно, є Галичина, є території, які примикають до Заходу, до Західної Європи. У них звичайно формувалися особливі відносини з католицьким світом, особливим

чином формувалися відносини зі своїми сусідами, там взаємне проникнення мов і культур» [22], однак вони не повинні «нав'язувати» свої погляди всьому народові України).

Другий тематичний блок в путінському дискурсі Донбасу представлений позиціями російського президента щодо форми державного устрою України, яка б відображала «специфіку інтересів», сформованих на Сході нашої країни. Необхідність федералізації В. Путін обґрунтовує «складним етнічним складом» [21] України. Не розуміючи «небажання деяких політичних сил на Україні навіть слухати про можливість федералізації» [21], російський президент визначає цей процес як одну з умов нормалізації відносин між Росією та Україною, оскільки тільки федералізація України здатна забезпечити дотримання законних прав та інтересів «росіян, які проживають на Україні, і тих людей, які вважають себе росіянами незалежно від того, що у них в паспорті написано. Людей, які вважають російську мову рідною мовою, а російську культуру рідною культурою і які відчують свій нерозривний зв'язок з Росією» [23]. Найбільш компактно ця категорія людей проживає на Донбасі, тому Росія вважає своїм обов'язком домогтися «щоб люди, які проживають на територіях [Донбас – *Н. Р.*], зрозуміли, що вони на щось мають право, що вони щось можуть вирішувати самостійно у своєму житті» [21]. Така інтерпретація прав громадян України, що проживають на Донбасі, провокує аудиторію оцінювати їх як безправних, що не можуть домогтися дотримання існуючих регіональних та етнічних інтересів і потреб у форматі існуючого державного устрою України.

Третім тематичним блоком дискурсу Донбасу є його функціональна спрямованість на підтримку регіональної ідентичності у формах та категоріях, що забезпечують її першорядний, порівняно з українською громадянською ідентичністю, характер. В. Путін позиціонував населення Донбасу як «великих патріотів своєї малої батьківщини» [23], залишаючи таким чином відкритим питання – а що є для населення Донбасу батьківщина в державному сенсі: Україна, Росія чи квазіполітичні утворення ЛНР/ДНР? На тлі позиціонування Донбасу як території, що не визначається російським президентом як територія України («введення в дію раніше прийнятого закону про особливий статус цих територій – Донецька і Луганська» [24]; «Спроби Києва чинити економічний тиск на Донбас,

блокувати його життєдіяльність лише ускладнюють ситуацію» [25]), та наділення Донецька і Луганська характеристиками політичного суб'єкта у взаємодії з Києвом («російська сторона виступає за налагодження стійких прямих контактів Києва з Донецьком і Луганськом, за продовження роботи в рамках контактної групи» [25]; «необхідні законні голоси, що представляють Донбас, які б взаємодіяли з владою у Києві» [20]) залишає в путінській аудиторії можливість обирати громадянську ідентичність тільки як російську або ЛНРівську/ ДНРівську.

На нашу думку, саме цей тематичний блок російського дискурсу Донбасу на символічному рівні виводить Донбас за межі державних кордонів України. Водночас, вкажемо на певну особливість путінського дискурсу Донбасу. Жоден виступ перед російською аудиторією, який інформаційно спрямовувався і на Донбас, не містив інтерпретації Донбасу як території України ані в політичному, ані економічному сенсах. Але у телефонних розмовах з європейськими політичними лідерами, зберігаючи позицію щодо політичного відмежування Донбасу від України («нагальна потреба налагодження прямого політичного діалогу Києва з представниками Донбасу» [26]; «важливість налагодження політичного діалогу між київською владою та представниками Донецька і Луганська» [27]; «особливу увагу приділено формуванню в рамках Контактної групи робочих підгруп, за допомогою яких здійснювати необхідний діалог між київською владою та представниками Донбасу» [28]), В. Путін говорить про Донбас як про територію України в економічному контексті («В. Путіним акцентовано пріоритетне значення... надання підтримки економічному відновленню постраждалих регіонів південного сходу України» [26]).

Комунікативному виведенню Донбасу за політичні кордони України та сферу українських громадянських ідентичностей в російському медіа-просторі сприяло й те, що громадяни України, які проживають в Донецькій та Луганській областях України, жодного разу не позиціонувалися президентом Росії саме як громадяни України. Натомість в президентському дискурсі Донбасу вони визначаються за допомогою нейтрального в політичному сенсі поняття «люди»: «І потрібно поважати людей, які живуть на південному сході України» [29]; «право на те, щоб сказати вирішальне слово, хто, як і з ким хоче жити, на яких умовах, має належати людям, які

живуть на цих територіях» [23]; «конституційна реформа, в якій повинні бути враховані законні права людей, які проживають на території Донбасу» [28]; «нам треба обов'язково подати сигнал тим людям, які живуть на південному сході України, вони повинні відчутти себе «а» – в безпеці і «б» – учасниками загальнополітичного процесу стабілізації в країні» [19]. Іншим разом, В. Путін публічно залишив за собою право введення російських військ у східні регіони України: «Ми вважаємо, що якщо ми навіть прийнемо рішення, якщо я прийму рішення про використання Збройних сил», то воно буде легітимним, повністю відповідатиме нормам міжнародного права та зобов'язанням Росії щодо захисту «тих людей, яких ми вважаємо близько пов'язаними з нами і історично, і в сенсі загальної культури, пов'язаними тісно в економічному плані. Це відповідає нашим національним інтересам – захистити цих людей. І це гуманітарна місія... ми не зможемо залишитися осторонь, якщо побачимо, що їх починають переслідувати, знищувати, піддавати знущанням. Дуже б хотілося, щоб до цього не дійшло» [19].

Російський парламентський дискурс Донбасу в частині визначення функціональної спрямованості є суттєво вужчим, аніж президентський. Зокрема, з трибуни Державної Думи Російської Федерації був підтриманий та емоційно розгорнутий загальний контекст тематичних блоків президентського дискурсу Донбасу – необхідність захисту росіян. Розглядаючи звернення до парламентів світу і міжнародних парламентських організацій із вимогою «звернути увагу і почати розслідування, відкрите і неупереджене розслідування злочинів на Південному Сході України», наслідки українського Майдану позиціонувалися як страшні для України в цілому («це призвело до геноциду росіян на всій території країни» [30]; «всі політичні репресії спрямовані тільки проти російських організацій, проти людей, які виступають, а це в основному росіяни. Там же немає репресій проти українського народу в цілому, репресії конкретно проти росіян!» [31]) та на рівні Донбасу зокрема (для «Справедливої Росії» абсолютно очевидно, що на Південному Сході України, у Донбасі, в Новоросії відбувається геноцид, і саме за етнічною ознакою» [30]). У більш м'яких, характерних для дипломатії, формах на етнічну природу конфлікту вказував С. Лавров, наголошуючи, що упродовж української кризи Росія послідовно прагнула допомогти Україні подолати цей важкий період її історії,

«досягти міцного миру і національної згоди в питанні про майбутнє країни, про її державний устрій, при якому всі українці відчували б себе комфортно, безпечно і гідно» [32].

Важливим відгінком функціональної спрямованості російського парламентського дискурсу Донбасу є те, що саме з російської парламентської трибуни голова комітету Державної Думи у справах СНД Л. Слуцький, наголошуючи на тому, що російський політикум виступає «за русский мир і проти тенденцій, що ведуть до його колапсу, які ми спостерігаємо в останні роки і які, на жаль, означають, що ми втягнуті в цивілізаційну, геополітичну сутічку», чітко визначив російські пріоритети щодо України: «Сьогодні момент істини щодо майбутнього Русского мира пов'язаний, звичайно, з Україною, зокрема з Південним Сходом України», тому російські парламентарі повинні мобілізувати потенціал міжнародної парламентської дипломатії «для справедливих оцінок, для мирного процесу, для майбутнього нашого з вами Русского мира!» [30]. Привертає увагу й те, що в жодному іншому офіційному зверненні чи виступі представника політичної еліти Росії досліджуваного періоду, «русский мир» не згадувався в контексті подій на Сході України.

Отже, для означення функціональної спрямованості дискурсу Донбасу російська політична еліта використала інформаційно-інтерпретаційну стратегію, зорієнтовану на такі форми комунікації з аудиторією, як інтерв'ю та «пряма лінія», які частіше за інші тиражувалися усіма видами ЗМІ. На нашу думку, поширення інформації саме в таких формах зумовлено бажанням транслювати не змістовно-фактичну інформацію, а її змістовно-концептуальне наповнення, яке розкриває аудиторії російське бачення зв'язків між явищами, фактами та подіями, що відбуваються на Сході України.

Окреслення функціональної спрямованості дискурсу дозволяє здійснити структурування основних інтенцій дискурсу Донбасу, що фіксуються в медіа-просторі російської політичної еліти. Згідно з принципами використання інвент-аналізу встановлено, що структура інтенцій дискурсу Донбасу утворена поєднанням прагнення до апологізації «ми» (створення позитивного образу російської еліти в контексті подій на Донбасі), критики «вони» (української влади як опонента Росії на Донбасі), апеляції до «третьої сторони» (Європи та США як потенційних арбітрів у вирішенні українсько-російського конфлікту).

Апологізація «ми» російської політичної еліти здійснюється в дискурсі В. Путіна в контексті інтересів Російської Федерації («ми повинні керуватися інтересами країни, з цього будемо виходити» [23]) та розкривається через низку характеристик позиції Росії стосовно Донбасу:

– *Ми робимо все можливе для Донбасу*: «Зі свого боку Росія зробить все, що від нас залежить, щоб конфлікт на сході України перейшов з сьогоднішньої військової фази у фазу обговорення за столом переговорів мирними і виключно дипломатичними засобами» [33];

– *Ми здійснюємо гуманітарну допомогу Донбасу*: «Російська сторона, у свою чергу, готова і буде надавати гуманітарну допомогу населенню Донбасу, страждаючому від гуманітарної катастрофи» [34];

– *Ми за мирне врегулювання конфлікту на Донбасі*: «Що стосується мінських домовленостей, це дуже важлива частина, і ми – за їх виконання...» [29];

– *Ми можемо впливати на Донбас, нашу позицію там беруть до уваги*: «Відомо, що значна частина електроенергетики України працює на донбаському вугіллі, але його досі не купують. Нас просили чинити тиск на південний схід України, на Донбас, з тим щоб гірники погодилися поставляти. Ми це зробили, але досі не купують. Чому?» [29]. Але дії політичного керівництва України не дозволяють «... нам, в Росії, так вибудувати роботу з людьми на південному сході України, щоб спонукати їх до повного виконання всіх домовленостей» [20];

– *Ми не втручаємося у внутрішні справи України*: «Ми, звичайно, не збираємося втручатися, це не наша справа нав'язувати Україні той чи інший спосіб поведінки. Але ми маємо право висловити свою думку» [23];

– *Ми за відновлення відносин з Україною*: «Ми будемо прагнути до того, щоб відновлювати відносини з Україною, це відповідає нашим інтересам» [23].

Варто наголосити, що, на відміну від функціональної спрямованості дискурсу Донбасу, апологезація «ми», здійснена В. Путіним, була розширена та конкретизована російськими парламентарями. Якщо дискурс В. Путіна в частині апологезації «ми» позначений минулим чи теперішнім часом та не містить посилів у

майбутнє, то парламентський дискурс апологезації «ми» зорієнтований виключно у майбутнє:

– *Ми повинні сприяти визнанню «ЛНР» та «ДНР»*: «... чи не здається вам, що одностороння відмова центральної київської влади від своїх зобов'язань є невеликим кроком по шляху визнання особливої публічної правової суб'єктності ЛНР і ДНР?... Безумовно, це факт, який цілком може бути використаний для обґрунтування зазначеної вами тези» [32];

– *Ми повинні змінити державний устрій України*: «Спроба зберегти унітарну Україну – це глухий кут, виходом з кризової ситуації є конфедералізація» [35]; «Ми повинні підтримати боротьбу громадян України за своє право на самовизначення» [34];

– *Ми повинні боротися за демократію в Україні*: «Ми сьогодні починаємо спільну з усіма фракціями, з усіма партіями роботу з захисту наших товаришів – тих, хто сьогодні на Україні дійсно бореться за ідеали демократії, ідеали свободи» [36]; «ми дійсно повинні почати кампанію з захисту тих, кого сьогодні піддає репресіям нинішня влада в Києві» [31];

– *Ми повинні йти далі, ніж Крим*: «Нам цей державний кордон¹, навпаки, не потрібен, нам потрібно далі рухатися, а ця межа... рано ще робити її назавжди! (Оплески. Шум у залі.)» [37].

На тлі визначених вище прийомів апологезації «ми», які позначені високим рівнем конфліктогенного потенціалу, достатньо сміливою можна вважати позицію глави президентської ради з прав людини М. Федотова, який на засіданні Ради з розвитку громадянського суспільства і прав людини, яке відбулося в Кремлі під головуванням В. Путіна, зауважив, що завдання Росії полягає в демілітаризації суспільної свідомості, а не в демобілізації: «Тільки перейшовши від інформаційної війни до інформаційного взаєморозуміння, ми зможемо поступово відновити братерські, дружні

---

¹ Федеральним законом Російської Федерації «Про ратифікацію Договору між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів» та федеральним конституційним законом «Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» визначався кордон між Україною та Російською Федерацією.

відносини між народами Росії та України. Взаємна ворожнеча – це катастрофа для обох країн, це безглуздість» [38]. М. Федотов запропонував частіше показувати на російському телебаченні фільми за творами М. Гоголя і створювати передачі про творчість Т. Шевченка, запрошувати українських артистів, письменників, художників, учених. Правозахисник висловив думку, що стереотипи підозрливості і ворожості, які поширюються в російському інформаційному просторі, неминуче ведуть до інтелектуального зубожіння, тому їм на зміну повинні повернутися відкритість і прагнення до співпраці. Але ця позиція не може бути включена до комунікативних форм апологезації «ми», оскільки вона не поширювалася російськими ЗМІ, тоді як українські Інтернет-ЗМІ її активно тиражували.

Критика української влади як інтенція дискурсу Донбасу політичної еліти Росії побудована на опозиції російському «ми». Тобто, українська сторона, насамперед політична еліта України, позиціонується як така, що надає перевагу силовим, а не консенсусним, традиційним для Європи, методам розв'язання конфліктів: «Я знову закликаю владу України негайно припинити бойові дії, зупинити вогонь, сісти за стіл переговорів з представниками Донбасу, вирішувати всі проблеми, що накопичилися виключно мирним шляхом» [34]; «Ми не бачимо бажання у наших партнерів у Києві, у влади насамперед, розв'язати проблему взаємин з південним сходом країни за допомогою мирного політичного процесу, за допомогою переговорів» [20]; «На жаль, ми поки бачимо тільки продовження спроб, елементів тиску, а реального бажання вирішувати [питання] політичними засобами поки немає» [23]. Опозиційна російському «ми» Україна наділяється рисами ворога, який не має бажання врегулювати внутрішньополітичний конфлікт та позбавляється навіть потенційних ознак партнера Російської Федерації з врегулювання ситуації на Донбасі. При цьому, як свідчить апологізоване «ми» російської еліти, вона самопозиціонує себе як сторону, що вчиняє реальні кроки з врегулювання ситуації на Донбасі.

Путінський дискурс Донбасу, позиціонуючи Україну як «слабку, розділену державу» [20] поширює в медіа-просторі комунікативно вибудовану штучну дистанцію між українською владою та українським народом. В. Путін стверджував, що українська

влада, яка зорієнтована на війну, фактично протистоїть українському народу, тоді як «Ми допомагаємо людям, насамперед, – ми допомагаємо українському народу» [23]; українська політична еліта позиціонується ним як підтримувана ззовні «партія війни», що продовжує штовхати «український народ у безодню національної катастрофи» [25].

Використана В. Путіним дискурсивна тактика врахування ціннісних орієнтацій реципієнтів інформації в парламентських інтенціях дискурсу Донбасу підсилювалася тактикою звернення до емоцій аудиторії. Україна як найбільш загальний образ «вони» характеризувалася в категоріях «найбільш репресивного режиму ХХІ століття», який послуговувався принципом «хочеш говорити російською – ворог, не вклоняєшся бандерівським символам – ворог, пропонуєш федералізацію своєї країни – також ворог» [39]. Російські парламентарі, реалістично оцінюючи ціннісну систему своєї аудиторії та її очікування в частині «необхідності захисту» росіян Донбасу, створюють образ України як такої, що «змирилася з тим, що втратила Донбас, і зараз головне завдання – вбити якомога більше людей там» [30], «бомбардування Донецька та Луганська відбуваються щодня» [40], викликаючи озлоблення та ненависть [41].

Інтенції дискурсу Донбасу, що фіксуються в медіа-просторі російської політичної еліти, як «третю сторону», до якої апелюють усі суб'єкти конфлікту на Сході України, визначили Європу та США. Однак, якщо традиційно «третя сторона» в конфлікті позиціонується як нейтральна, то російська еліта наголошувала, що українська криза та воєнні дії на Донбасі є наслідком «спроб США і їх західних союзників – які визначили себе переможцями в холодній війні – нав'язувати всюди свою волю» та результатом реалізації програми ЄС «Східне партнерство», зорієнтованої на те, щоб «відірвати ряд держав колишнього Радянського Союзу від Росії, поставити їх перед штучним вибором «з Росією чи з Європою». Тобто, США та ЄС, будучи «третьою стороною» визначаються як такі, що «підтримали державний переворот у Києві» [25].

Дискурс В. Путіна насичений контекстом, у якому США та ЄС позиціонуються як партнери по взаємодії у врегулюванні ситуації на Донбасі тільки під час Мінських зустрічей. Так, російський президент констатував «велику роль» Президента Франції та канц-

лера ФРН у пошуках компромісу під час Мінських зустрічей [42], а про необхідність ведення переговорів та припинення воєнних дій говорить як про спільно вироблену позицію: «Ми багато разів говорили і з керівництвом Сполучених Штатів, і з керівництвом європейських країн – необхідно терміново припинити братовбивчу війну та сісти за стіл переговорів» [22].

Проте якщо дискурс В. Путіна паритетно позиціонував США та ЄС як «третю сторону» в конфлікті на Донбасі, то російські парламентарі ЄС взагалі не наділяють будь-якими функціями, а США характеризується ними в максимально агресивних мовних конструкціях («війна сьогодні потрібна і Америці: США завжди виходили з криз і піднімали свою економіку на військових конфліктах» [40]; «Ця ситуація [на Донбасі – *Н.Р.*] ясно демонструє нам те, що Америка досі живе і мислить у парадигмі холодної війни, в парадигмі стримування Росії» [43]), що швидше спонукає аудиторію розуміти цю країну як джерело українсько-російського конфлікту.

Поряд з позиціонуванням основних інтенцій дискурсу Донбасу в медіа-просторі політичної еліти Росії відбувалося постійне оцінювання подій у цьому регіоні України. Зокрема, В. Путін наголошував на тому, що «ми спостерігаємо повну блокаду Донбасу. Це стосується фінансової сфери (відключена банківська система), це стосується виплат соціальних допомог та пенсій (нічого не платять).... Можна сказати, що українська сьогоднішня влада – вона своєю рукою сама відрізає від себе Донбас...» [23]. Російські депутати оцінюють процеси, що відбуваються в українському Донбасі, насамперед як такі, що потребують активного політичного та військового втручання Російської Федерації («Сьогодні в Донбасі гинуть наші брати, і ми повинні не ухилятися, не займатися якимись окремими питаннями, а більш рішуче надати їм підтримку» [44]; «Треба бути більш агресивними зовні, захищаючи Донбас» [44]; «від нас чекає підтримки поранений Донбас» [45]; «Народ Луганщини та Донеччини повинен отримати необхідну політичну, гуманітарну та іншу допомогу Російській Федерації» [46]; «І максимальну допомогу надати Луганській народній республіці, Донецькій, визнати їх,... надавати найпотужнішу, у тому числі військово-технічну, допомогу нашим співвітчизникам, Донбасу і Луганську» [47]). Привертає увагу той факт, що нейтральне

визначення громадян України, які проживають у Донбасі, за допомогою поняття «люди», яке активно використовується в дискурсі В. Путіна, під час оцінки подій російськими парламентарями замінюється більш емоційно привабливими для аудиторії російського інформаційного простору «наші брати» та політично означеними «народ» та «ЛНР», «ДНР». Цей аспект дискурсу, на нашу думку, вказує на потенційні політичні наміри російської еліти щодо Донбасу – активна державна підтримка ДНР та ЛНР, які не повинні привести до обурення російського суспільства «з приводу здачі Донбасу» [48].

З'ясування змістовної специфікації типових інтенцій дискурсу окремих представників політичної еліти Росії дозволяє визначити образ Донбасу, який санкціоновано російською елітою для тиражування ЗМІ. Зауважимо, що в дискурсі російської еліти циркулює, як це не парадоксально, два образи Донбасу – перший призначений для трансляції всередині Росії та на Донбасі, окремі його елементи використовуються для поширення по всій території України; другий призначений для трансляції під час міжнародної взаємодії.

Для першого варіанта образу Донбасу характерне позиціонування Донецька та Луганська як етнічно однорідних територій, на яких домінують росіяни («це не просто місто Донецьк, а повсталій російський народ» [30]), тому весь сенс конфлікту в тому, «що вони не хочуть забувати російську мову, втрачати російську мову, втрачати зв'язки з Росією» [31]. В межах цього образу фіксуються безапеляційне визнання ЛНР та ДНР («ми визнали підсумки референдуму, і президент, і міністр закордонних справ про це говорили, і ми в Думі говоримо про це» [30]) та вимога їх визнання іншими суб'єктами міжнародних відносин («це Луганська народна республіка і Донецька народна республіка... І ніякого слова «самопроголошені» бути не повинно» [50]). Важливим для розуміння намірів та дій Росії на Донбасі є встановлення елементів переконання аудиторії в тому, що «народ Донбасу не зламається» [45], «змінити що-небудь і змусити людей думати і діяти по-іншому вже неможливо!» [39], отже, завданням Російської Федерації є надання допомоги ЛНР та ДНР шляхом введення на Донбас російських миротворців [40]. Політичні дії України з захисту своєї території, відновлення цілісності держави оцінюються як «геноцид народу

Новоросії», що супроводжується «політичними репресіями наших співвітчизників» [31].

На тлі одностайного схвалення дій Росії на Донбасі поодинокі заяви російських парламентарів, навіть виголошені з парламентської трибуни, залишаються на периферії медіа-простору політичної еліти, отже, не поширюються в інформаційному просторі. Наприклад, позиція, висловлена російським депутатом В. Федоткіним, у якій ставиться під сумнів обґрунтованість та доцільність підтримки українських сепаратистів («Вас ніколи не лякало, що опитування, проведені на початку цього року на Україні, і в Східній, і в Західній, показали, що менше половини населення інших територій на Україні хотіло б приєднатися до Росії? Тільки в Донбасі за приєднання було 43 %, а в інших територіях – 20 %, 15 %, тобто не хотіли б українці об'єднуватися з Росією, вони хотіли б мати самостійність, вони хотіли б мати нормальні умови життя, але чомусь не з Росією» [49]) не була поширена жодним російським ЗМІ.

Фактом підтвердження існування ще одного образу Донбасу, заснованого на інтенціях дискурсу політичної еліти Росії, є твердження, що «відхід Російської армії від полів битв» буде розцінюватися усім міжнародним співтовариством «не як прояв мирлобності, а як слабкість з відповідними наслідками для репутації Росії» [59, с. 7], зміст якого підсилюється визнанням російської військової присутності на Донбасі: «Нагорі, звичайно, всіляко відхрещуються від твердження, що Росія підтримує ополченців Новоросії, може, це й правильно в тактичному плані, проте всі визнають, що в Донбасі і в Луганську воюють тисячі добровольців з Росії» [51]. У міжнародному інформаційному просторі дискурс російської політичної еліти не позначений використанням понять ДНР та ЛНР, які замінюються поняттям «південно-східні регіони України» («... ми вживаємо [у зверненні до парламентів світу – автор Н.Р.] ті висловлювання, які використовуються сьогодні міжнародними організаціями, в міжнародному праві стосовно цих територій» [52]; «Ми ... уникаємо крайніх формулювань, оскільки працюємо в постійному форсованому режимі з десятками парламентів світу і хочемо, щоб нас зрозуміли, зрозуміли, де правда [52]). На нашу думку, лексичний вихід за межі Сходу України вказує, що материковий Південь України є зоною інтересів російської зовнішньої політики та потенційним полем

використання технологій інспірації конфлікту, подібних до апробованих на Донбасі.

Здійснений аналіз дискурсу Донбасу в медіа-просторі політичної еліти Росії доводить, що він побудований на принципах тотальної за медіа-ефектом та агресивної за характером пропаганди. Неможливість використання в російському інформаційному просторі незалежних джерел інформації, жорстка цензура та інформаційна ізоляція значної частини росіян сприяли утвердженню практики здійснення політичного контролю не тільки за самим дискурсом у Росії, а і його виробленням та продукуванням конкуруючих смислів. Саме цим пояснюється відсутність опозиційних путінському баченню тверджень щодо подій на Сході України. Ті ж поодинокі заяви незгоди, зважаючи на відсутність можливості утвердження в медіа-просторі російської політичної еліти альтернативних позицій, залишалися непоміченими в середовищі російських журналістів та проігнорованими в елітному середовищі.

Концептуальною основою дискурсу Донбасу в медіа-просторі політичної еліти Російської Федерації є ідея «розділеного народу» (росіяни Росії та росіяни України; росіяни та українці), коли принцип етнічної єдності в політичному сенсі домінує над принципом громадянської ідентичності. Послугування цим принципом призвело до того, що Крим та східні регіони України почали публічно позиціонуватися як території, що не можуть належати Україні, оскільки були штучно при'єднанні. Смисли дискурсу Донбасу, що продукуються російською політичною елітою та циркулюють в її медіа-просторі є основою мас-медійного маніпулювання та міфологізації Донбасу російськими ЗМІ.

Мас-медійне маніпулювання та політична міфологізація Донбасу в інформаційному просторі Російської Федерації. Процес мас-медійного маніпулювання та політичної міфологізації Донбасу в інформаційному просторі Російської Федерації відбувається за допомогою достатньо поширеного в політичній практиці прийому моделювання політичної проблеми. У визначенні смислових особливостей інформаційного маніпулювання в російських ЗМІ ми спираємося на теоретичні висновки політологічних досліджень, в яких доведено, що застосування прийому моделювання політичної проблеми в інформаційному просторі тих аудиторій, яким були нав'язані

ті чи інші моделі проблеми, з більшою імовірністю спиратимуться на них, міркуючи над змістом самої проблеми [53; 54].

В інформаційному просторі, створюваному російськими ЗМІ, активно поширюються три міфологеми, за допомогою яких у населення Донецького регіону України були сформовані та підтримуються сепаратистські політичні позиції. Концептуально, перша міфологема може бути вкладена в змодельовану в офіційному сегменті російського інформаційного простору політичну проблему – *всі етнічні росіяни України є співвітчизниками для Росії*. Розгортання цієї міфологеми здійснюється за допомогою категорії «співвітчизники», яка була закладена в основу низки цільових державних програм Російської Федерації [55; 56; 57]. За російським законодавством співвітчизник – це особа, що народилася в державі, проживає або проживала в ній і володіє ознаками спільності мови, історії, культурної спадщини, традицій і звичаїв, а також нащадки зазначених осіб по прямій низхідній лінії. Відповідно, до співвітчизників зачисляють: (1) російських громадян, які постійно перебувають за межами території Російської Федерації; (2) осіб та їхніх нащадків, які проживають за межами території Російської Федерації і належать до народів, що історично перебувають на території Російської Федерації, а також зробили вільний вибір на користь духовного, культурного і правового зв'язку з Російської Федерації. Осіб, чий родичі по прямій висхідній лінії раніше проживали на території Росії, в тому числі (а) осіб, що перебували у громадянстві СРСР, що проживають у державах, які входили до складу СРСР, отримали громадянство цих держав або стали особами без громадянства; (б) вихідців (емігрантів) з Російської держави, Російської республіки, РФСР, СРСР і Російської Федерації, що мали відповідну громадянську належність і стали громадянами іноземної держави або особами без громадянства [58].

Визнання своєї належності до співвітчизників Російською Федерацією позиціонується як акт самоідентифікації, підкріпленої громадською чи професійною діяльністю зі збереження російської мови, мов народів Росії, розвитку російської культури за кордоном, зміцнення дружніх відносин держав проживання співвітчизників з Російською Федерацією, підтримки громад-

ських об'єднань співвітчизників і захист прав співвітчизників або іншими засобами вільного вибору цих осіб на користь духовного і культурного зв'язку з Росією [59]. На практиці ж самоідентифікація в статусі співвітчизника ототожнюється російським політикумом з російською етнічною ідентичністю. Зокрема, в інтерв'ю директора Департаменту роботи зі співвітчизниками за кордоном МЗС Росії А. Макарова порталу RuBaltic.Ru у жовтні 2014 р. у відповіді на питання щодо офіційної статистики російських співвітчизників у країнах Балтії та Україні було заявлено: «У Прибалтиці – більше 1,3 млн. співвітчизників, на Україні – приблизно 6 млн. Ці дані могли помітно змінитися внаслідок недавніх подій на південному сході України, близьких за своєю суттю до громадянської війни. Але, в усякому разі, на Україні знаходиться наша найбільша закордонна громада» [60].

Російська Федерація завжди стимулювала співвітчизників до утворення громадських об'єднань, члени яких отримують документи, що підтверджують їх членство в громадських об'єднаннях співвітчизників. Варто наголосити, що з переліку 47 організацій співвітчизників, наведених на офіційному сайті Посольства Росії в Україні, жодна з них не була створена як регіональна організація Донбасу [61]. Однак у Донецькій та Луганській областях були зареєстровані відділення майже всіх всеукраїнських громадських організацій, що позиціонувалися Посольством Росії в Україні як громадські організації співвітчизників – Всеукраїнская общественная организация «Национально-культурный творческий Союз русских журналистов и литераторов»; Всеукраїнская общественная организация «Русская Община Украины»; Всеукраїнская общественная организация «Русский Совет Украины»; Всеукраїнское национальное культурно-просветительское общество «Русское собрание»; Украинское общество русской культуры «Русь»; Всеукраїнская общественная организация «Союз Православных граждан Украины»; Украинская ассоциация преподавателей русского языка и литературы (УАПРЯЛ); Всеукраїнская общественная организация «Русская школа»; Всеукраїнское объединение граждан «Русское движение Украины»; Международная общественная организация «Верное казачество»; Всеукраїнское общественное объединение «За Украину, Беларусь и Россию».

Категорія «співвітчизники» найбільш активно використовується в інформаційному супроводі діяльності Федерального агентства у справах СНД, співвітчизників, що проживають за кордоном, та з міжнародного гуманітарного співробітництва (Росспівробітництво) [62], яке має два представництва в Україні – в Києві та Одесі [63; 64] (до 1 серпня 2014 р. функціонувало ще одне відділення у Сімферополі, яке припинило свою діяльність через «входження Криму до складу Російської Федерації» [65]). В офіційних документах Росспівробітництво позиціонувалося як «основний державний інститут, що реалізує найважливіші зовнішньополітичні завдання, спрямовані на зміцнення «м'якої сили» та міжнародного престижу Росії» [66]. Для забезпечення мас-медійного супроводу діяльності Росспівробітництва між ним та Загальноросійською громадською організацією працівників засобів масової інформації «МедіаСоюз» у квітні 2011 р. була укладена угода про спільні узгоджені дії з забезпечення російськими ЗМІ реалізації програм Росспівробітництва у сфері науки, культури, освіти та підтримки російської мови за кордоном, зокрема, і отримання Росспівробітництвом інформації про ситуацію та тенденції в сфері масової інформації [67]. Такий тандем заклав основи для вироблення та активного поширення тих міфологем, які потенційно споживатимуться на Донбасі реципієнтами російських ЗМІ.

З-поміж усіх напрямів діяльності Росспівробітництва інформаційно агресивними стосовно України загалом та Донбасу зокрема можна визначити підтримку (захист) співвітчизників за кордоном шляхом зміцнення спільного гуманітарного простору. З початком російської агресії на Сході України в російському інформаційному просторі активно поширюється інформація про те, що становище співвітчизників Донбасу, які «встали на захист російської мови, цінностей російської культури, своїх традицій, звичаїв і способу життя від зазіхань націоналістів» в Україні «викликає особливу тривогу» та «гостру стурбованість російського керівництва» [60]. Російські інформаційні ресурси посилаються на дискусію, що відбулася в рамках п'ятої Всеукраїнської конференції організацій російських співвітчизників, у якій брали участь близько 100 делегатів з усіх регіонів України [68], наголошуючи, що на ній

обговорювали проблеми «збереження та відновлення руху співвітчизників в Україні», «важке становище російськомовної громади», переслідування її активістів, політику витіснення «всього російського» з громадського і культурного простору країни, «повну байдужість державних органів у відповідь на спроби звертатися до них з проблематики національних меншин» у контексті очікування прийняття низки додаткових обмежувальних заходів стосовно них [69]. Така інформація є політичним обманом та дезінформацією споживачів російського інформаційного продукту, оскільки (1) вивчення матеріалів п'ятої Всеукраїнської конференції організацій російських співвітчизників доводить, що увага учасників конференції була сконцентрована на інших проблемах, насамперед на проблемі «свразійської інтеграції та ролі організацій російських співвітчизників у сприянні інтеграційним процесам» [68]; (2) на момент проведення цієї конференції – грудень 2013 р. – проблема Донбасу загалом та російської етнічної меншини Донбасу під кутом зору порушення прав співвітчизників не могла бути порушена.

Одним з механізмів захисту співвітчизників Росспівробітництвом позиціонувалася програма з переселення до Російської Федерації [70], зміст якої активно поширювався російськими ЗМІ. Упродовж 2011–2014 рр. кількість анкет від громадян України, поданих для участі у цій програмі, була незначною. У 2011 р. громадянами України було подано 2366 (7,9 % від загальної кількості) анкет на переселення до Росії за програмою переселення співвітчизників [71], 2012 р. – 3492 (7,2 %) [72], 2013 р. – 3646 (9,3 %) [73], 2014 р. – 6870 (7,6 %) [74]. Однак у першому півріччі 2015 р. кількість анкет суттєво зростає і становить 27348 (50,5 % від загальної кількості) [75]. Зауважимо, що (1) ці цифри не слід сприймати як абсолютні показники, оскільки подання однієї анкети передбачає подання документів сім'ї, тож у середньому для визначення абсолютної кількості українських громадян, що взяли участь у програмі добровільного переселення до Російської Федерації в статусі співвітчизників, кількість анкет варто множити на 3,4; (2) у відкритому доступі відсутні дані щодо кількості учасників програми періоду 2011–2013 рр., які проживали на Донбасі. Така конкретизація з'явилася пізніше та мала загальний (без розбивки за місяцями

чи кварталами) характер. Зокрема, за даними моніторингу Федеральної міграційної служби Російської Федерації в період з 1 квітня 2014 р. по 24 серпня 2015 р. на територію цієї країни в'їхали 1053209 «громадян південного сходу України», з яких 6045 звернулися з клопотанням про надання статусу біженця, 389686 – з заявою про надання тимчасового притулку, 244386 – для оформлення дозволу на тимчасове проживання, 136512 – із заявою про участь у Державній програмі сприяння добровільному переселенню співвітчизників на територію Росії з-за кордону (разом з членами сім'ї), 115214 – із заявою про надання громадянства Росії, 54636 – для оформлення дозволу на проживання [76].

В інформаційному просторі Російської Федерації, активним сегментом якого є територія Донбасу, наведені кількісні дані інтерпретувалися, по-перше, як позитивний результат реалізації державної програми підтримки співвітчизників. Зокрема, інформація Інтерфаксу про те, що більше «600 тисяч жителів Донбасу, які втекли від бойових дій, вирішили залишитися жити в Росії» [77], на тлі тези, розміщеної на титульній сторінці Міграційної служби Російської Федерації у вигляді цитати В. Путіна («Потрібно буде забезпечити міграційний приплив на рівні близько 300 тисяч осіб на рік. У першу чергу за рахунок залучення на постійне проживання в Росію наших співвітчизників... Ми повинні... розробити набагато дієвіший і масштабніший набір заходів підтримки людей, які хочуть повернутися на свою історичну Батьківщину...» [70]), наповнюється саме таким смислом. По-друге, «переселені співвітчизники» позиціонуються в російському інформаційному просторі як частина російського суспільства, інтегрована за допомогою *освітніх практик* («Близько 20 тисяч дітей, які прибули до Росії з територій Донецької та Луганської народних республік, з 1 вересня навчатимуться в російських школах і дитячих садах... Тішити, що діти, які прийшли, закріпилися в наших школах» [78]; «Для вступу в російські університети абітурієнтам з Луганської та Донецької народних республік не потрібно буде складати Єдиний державний іспит. Виші приматимуть їх за атестатами. Проте охочим вчитися в Росії доведеться здати вступні екзамени» та підтвердити статус співвітчизника [79]) та *сфери зайнятості* («Нас дуже добре зустрів роботодавець.... Робота прекрасна! Мало того, що зарплата у мене

набагато вища середньої по місту, так я ще працюю і за своєю спеціальністю» [80]) до російського суспільства.

Оцінюючи результати використання міфологеми *всі етнічні росіяни України є співвітчизниками для Російської Федерації* та визначаючи перспективи роботи зі співвітчизниками, голова Росспівробітництва вважав, що діяльність у цій сфері потребує суттєвих інновацій, адже досвід діяльності на українській території доводить, що «ризиковано у всьому покладатися на дуже важливі, але все ж таки статичні чинники на зразок історичних коренів, збереження російської мови або російських діаспор – самі собою вони ще нічого не гарантують. Як не дає ефекту спроба механічно нарощувати нашу гуманітарну присутність на Україні або в інших важливих для нас країнах» [81]. Переосмислена російська позиція підтримки співвітчизників є політично небезпечною для України, адже в діяльність Росспівробітництва активно інтегрується практика формування серед росіян Донбасу ідентифікації себе не як етнічної меншини України, а як регіональної етнічної більшості, яка «повинна виборювати власні інтереси, висувати своїх лідерів» [82].

Друга міфологема, яка активно циркулює в російському інформаційному просторі, змістовно відповідає змодельованій на офіційному рівні політичній проблемі – *Донецька та Луганська області України (Новоросія) не повинні перебувати в складі України*. В російському інформаційному просторі активно поширюється комплекс інформації, завданням якого є визнання права за Донбасом на відокремлення від України та власну державність. По-перше, Донбас інтерпретується як *альтернативний варіант української державності*: «У Новоросії зараз виникла альтернативна державність.... державність міцна, народна та така, що набагато більше відповідає прагненням громадян усієї України» [83]. Розгортаючи цю ідею, російські ЗМІ підкреслюють, що «жителі повсталого Донбасу» є громадянами України, отже мають право поширювати свої ідеї на всю іншу територію України, вимагаючи «цілісності, але на антинацистських принципах» [83]. Такий варіант альтернативної української державності, що вкладається в параметри політичного проекту, позиціонується як громадянська війна та виключає можливість громадської оцінки дій «ДНР» та «ЛНР» як сепаратистських та терористичних тими, хто перебуває в зоні інформаційного впливу російських ЗМІ. Принципово важливим, на нашу думку, є те, що в

російському інформаційному просторі не приховується факт підготовки та реалізації російського проекту «Новоросія» в Україні («Проект Новоросія», можливо, і існував як «політичний», або точніше, як зараз висловлюються, «політтехнологічний» проект. І в такій якості він дійсно може бути «відкритий», «переформатований», «заморожений» або «закритий» [84]), однак паралельно реципієнти інформації російських мас-медіа вводяться в оману твердженнями, що «Проект Новоросія» є не тільки російським політичним проектом, а й «історичним феноменом», політичною та державною реальністю, сформованими волею народу Новоросії. Тому, «навіть Кремль, не може «згорнути» Новоросію. Навіть якщо відмовиться від якогось «проекту» під цією назвою» [84].

По-друге, функціонування такої міфологеми забезпечується позиціонуванням *Новоросії як факту відновлення історичної справедливості*, що в російському інформаційному просторі здійснюється за допомогою (1) створення неіснуючих геоконструкцій – Південний Схід України як самостійний геополітичний регіон Новоросія («Новоросія у складі Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей (Велика Новоросія)» [85]); (2) апеляції до російських імперських моделей ідентичності, що начебто є найбільш характерними для Донбасу («У Новоросії домінує індустріальний тип культури і російська мова, як мова імперської та радянської індустріалізації. Будь-які спроби знищення укоріненої ідентичності приречені на провал... Сьогодні південний схід намагається відновити історичну самобутність,... надати цій самобутності характеру державності» [86]); (3) позиціонування Донбасу як невід'ємної частини «русского мира» («ополченці на Донбасі захищають цю концепцію [русский мир – Н. Р.] як цілком собі конкретну, а не абстрактну категорію, яка виражається в тих самих словах: Батьківщина, віра, історія, свій будинок, солідарність» [87]) та Російської Федерації («Новоросія – звичайний російський регіон, однопорядковий з Сибіром, Примор'ям, Помор'ям або Кубанню, який лише зигзагом історії опинився відрізанним від нас біловезькими кордонами» [88]).

По-третє, російськими ЗМІ була змодельована *дискусія про імовірність повернення Донбасу до складу України*, під час якої в інформаційний простір вкидалися позиції з різним політичним

навантаженням: (1) Донбас ніколи не повернеться / не буде повернений до складу України («Зрозуміло, що ані ополчення, ані більшість населення не бачать свого життя з Києвом: занадто багато крові пролито, занадто багато Київ приніс страждань населенню в Донбасі – і бомбардуваннями, і приниженнями, і економічною блокадою [89]); (2) Донбас не повернеться / не буде повернений до складу України через неможливість його економічного відновлення («повернення Донбасу означає необхідність його відновлення в умовах жорстокої партизанської війни. Для цього необхідні величезні фінансові витрати, а в українського уряду недостатньо коштів навіть для своєї території» [90]; «Україна не має ресурсів, необхідних для відновлення нормальної економічної життєдіяльності в регіоні в прийнятні терміни» [91]); (3) Донбас може повернутися до складу України, але це не відповідає інтересам населення Донбасу («Для Новоросії же ідеальним – і найменш кривавим – варіантом стане її вступ, за кримським сценарієм, до складу Російської Федерації. Саме цього, а не народних республік спочатку хотіли більшість людей Донбасу» [90]; «Самі жителі Донбасу та інших частин Новоросії хочуть для себе шляху Криму, а не шляху Придністров'я (Придністров'я, втім, теж не хоче для себе «шляху Придністров'я» [88]) та інтересам Росії («Проте Москва кілька разів підкреслювала те, що не бачить Донбас російським. Як, втім,... не бачить його і українським» [90]); (3) Донбас повернеться до складу України. Остання політична позиція отримала найбільше смислових інтерпретацій в ЗМІ, але жодна з них не передбачала, що таким чином буде відновлена цілісність України. Частіше за все умовами повернення Донбасу до складу України російські ЗМІ називали прямі переговори української сторони з керівництвом «ДНР» та «ЛНР» про умови припинення війни та майбутній державний устрій, який має бути змінений та закріплений Конституцією України («ДНР» і «ЛНР» мають особливий автономний статус; відносини з центральною владою в Києві будуються відповідно до договору про розмежування повноважень; зовнішньоекономічні відносини та пріоритети «ДНР» і «ЛНР» закріплюються в договорі з центральною українською владою) [92, с. 64; 84]. Хоча в російському інформаційному просторі доволі активно поширювалася ідея, що повернення Україною Донбасу з урахуванням окремих вимог «ДНР» та «ЛНР» відбудеться через бажання політичної

помсти «непокірному регіону («Україна нарешті може формально погодитися на будь-яку «автономію» Донбасу, на будь-яку «федералізацію» – аби мати можливість ввести в непокірні Донецьк і Луганськ свої «федеральні» війська, «федеральну» поліцію, «федеральну» прокуратуру і почати масову зачистку» [92, с. 65]).

Певною мірою, як наслідок функціонування міфологеми *Донецька та Луганська області України (Новоросія)* не повинні перебувати в складі України можна навести результати соціологічних досліджень, проведених КМІС у лютому – березні 2015 р. на територіях, підконтрольних українському Донбасу та у «ЛНР» та «ДНР», стосовно макрополітичної ідентифікації населення Донбасу.

Таблиця 3.1

**Макрополітичні ідентичності населення Донбасу,
лютий – березень 2015 року***

Донбас (регіони України)	«ДНР» та «ЛНР»
Статус Донбасу	
Області у складі України з такими ж правами, які вони мають зараз (37,7 %)	Донбас лишається в Україні на тих правах, що й раніше (12 %)
Області у складі України, але з розширеними правами в економічній, соціальній, і гуманітарній сферах (37,9 %)	Децентралізація для Донбасу (20 %)
Автономні республіки у складі України (10,7 %)	Автономія Донбасу (18 %)
Незалежні держави (3,1 %)	Незалежність Донбасу (26 %)
Автономні республіки у складі Росії (0,6 %)	Донбас входить до складу Російської Федерації (16 %)
Області у складі Росії (0,6 %)	
Важко відповісти (9,8 %)	Важко сказати (8 %)

* Складено за: Українське суспільство (травень 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=2>

Дані, наведені у Таблиці 3.1 вказують на те, що на території Донбасу, підконтрольних «ДНР» та «ЛНР», де збережено використання моделі інформаційного управління Російської Федерації, порівняно з територіями українського Донбасу, для

населення більшою мірою характерні орієнтації на незалежність Донбасу (26 % проти 3,1 %) та входження Донбасу до складу Росії (16 % проти 1,2 %). Для Донбасу в цілому характерною є й позиція, що «для моєї області буде краще, якщо вона відділиться від України» (22 %), тоді як для Сходу України як макрорегіону така позиція характерна тільки для 4 % населення [5]. Отже, результативність російської пропаганди, в основу якої покладено принципи мас-медійного маніпулювання та міфологізації проблеми політичного конфлікту, є достатньо високою та в кількісному вимірі в лютому 2015 р. у Донецькій області становила 50 пунктів зі 100, Луганській – 38 [93].

Третя міфологема, яка активно використовується в процесі мас-медійного маніпулювання аудиторією російських ЗМІ, відтворює зміст змодельованої проблеми нелегітимності української влади – *українська влада є радикальною стосовно Донбасу та антиукраїнською* («радикали, що захопили владу в Києві,... вкинули Україну в хаос і кровопролиття, розв'язали братовбивчу війну на Південному Сході» [94]; «Влада воює з власним народом, а називає це війною з Росією» [95]; «Київська хунта обстрілює мирне населення Новоросії, застосовує заборонені види зброї, проводить відвертий геноцид російського населення Донбасу» [96, с. 45]; «Прийнята стратегія насильницького придушення Донбасу, аби не давати ніяких громадянських і політичних прав його населенню. Для цього продовжуватиметься політика військового захоплення, або підпорядкування шляхом гуманітарної катастрофи, для якої вкрай важливим є постійні артилерійські обстріли мирного населення» [97, с. 60]). Особливістю цієї міфологеми є те, що вона ґрунтується на використанні високоасоціативних концептів соціальної пам'яті [98], які за умови постійного відтворення в комунікативній сфері зливаються в єдиний концепт семантичної пам'яті, що артикулюється ЗМІ. Актуалізація в російському інформаційному просторі елементів семантичної пам'яті, основою яких є концепти соціальної пам'яті (наприклад, «Донецьк годує Київ», «Донецьк не чують у Києві»), сприяла ствердженню в масовій свідомості населення Донбасу потрібних російському політикуму очікувань («повернення Донбасу до Росії») і політичних намірів (політизація регіональної

ідентичності та виведення її за межі української громадянської ідентичності шляхом створення «ДНР» та «ЛНР»).

Одним з потужних інструментів мас-медійного маніпулювання, яке активно використовується російськими ЗМІ, є поширення результатів соціологічних досліджень з метою спотворення реальної інформації. Наприклад, посилаючись на результати дослідження, проведеного функціонуючою в Україні Соціологічною групою «Рейтинг» (дата проведення не зазначалася), на сторінках періодичного видання «Украина: информационно-аналитический мониторинг», вказується, що 42 % українців підтримують створення єдиної держави у складі України, Росії та Білорусі [99, с. 14], маючи при цьому «вкрай негативні асоціації зі своєю країною» (від 70 % до 80 % опитаних асоціюють Україну з безробіттям, бідністю, корупцією та великим розривом між бідними та багатими; 60 % – з економічною кризою; 40 % – з деградацією [99]). Такі результати «вказують» не тільки на кризу української державності чи відсутність віри українців у свою державу, а декларують «необхідність» та «неминучість» її зникнення як держави, особливо, якщо взяти до уваги, що поряд з Заходом, Центром, Північчю, Півднем та Сходом України, як окремий регіон визначається «Донбас» у складі Донецької та Луганської областей [99]. Проте в архіві досліджень, розміщеного на сайті Соціологічної групи «Рейтинг» (24.05.2005 – 26.08.2015) результатів такого дослідження не наведено, а Донбас як окремий регіон України, який використовується одночасно з традиційним геоподілом ц соціологічному дослідженні, не позиціонується [100].

Отже, мас-медійне маніпулювання в інформаційному просторі Російської Федерації здійснювалося за допомогою двох інструментів міфологізації політичних процесів та явищ: по-перше, шляхом використання трьох базових міфологем щодо політичного минулого, теперішнього та майбутнього Донбасу (*всі етнічні росіяни України є співвітчизниками для Росії; Донецька та Луганська області України (Новоросія) не повинні перебувати в складі України; українська влада є радикальною стосовно Донбасу та антиукраїнською*); по-друге, шляхом використання недостовірних результатів соціологічних досліджень. За допомогою використання

цих інструментів міфологізації політичних процесів на Донбасі Російській Федерації вдалося (1) сформувати у населення цього регіону та відтворювати в часі хибну уяву про його місце та роль у структурі політичних відносин в Україні; (2) згенерувати в масовій політичній свідомості сепаратистські політичні позиції.

***

Необхідність швидкого геополітичного вибору населенням Донбасу, за існування сформованого комплексу нестабільних громадянських ідентичностей, сприяла перетворенню Донбасу на зону інформаційного впливу Російської Федерації. Наведені результати соціологічних досліджень вказують на те, що елементами критичності позначені не тільки оцінки ЄС, а й певні аспекти Росії як сусідньої держави. Однак, якщо інформаційна присутність Росії на Донбасі є постійною та має системний, чітко структурований за цільовими аудиторіями характер, що нав'язує необхідні для Російської Федерації знання про російський геополітичний простір, то українські інформаційні кампанії стосовно євроінтеграції України мали епізодичний характер та соціально вузьку аудиторію. Важливим, на нашу думку, фактором, що уможливив російське інформаційне управління на Донбасі, є готовність сприймати інформацію російською мовою швидше, ніж українською.

На тлі відсутності комплексної регіональної політики в Україні, яка б враховувала специфічні регіональні інтереси, сформовані в нашій державі (а для Донбасу це, зокрема, і отримання інформації російською мовою з українських джерел під українським кутом зору), та була зорієнтована на управління регіональними інтересами за домінування державних, Донбас став активним споживачем політичного обману. На нашу думку, сьогодні для України найбільш важливим завданням, є по-перше, повернення Донбасу в інформаційний простір України, насамперед як реципієнта інформації з українським громадянським контентом. Саме це сприятиме тому, що міфологеми дискурсу Донбасу, характерні для медіа-простору російської політичної еліти, не будуть користуватися політичним попитом у цьому регіоні України. По-друге, смислове наповнення українського інформаційного простору повинне працювати на

випередження в постановці чи інтерпретації внутрішньополітичних проблем, що зведе до мінімуму кількість тих, хто реагуватиме на моделі політичних проблем, продукованих та поширюваних ЗМІ інших країн, та унеможливить перетворення українського інформаційного простору на об'єкт інформаційного управління іншою державою. По-третє, незважаючи на активно впроваджувану політику децентралізації в Україні, яка передбачає передання низки повноважень державного управління місцевому самоврядуванню, вважаємо, що паралельно має відбуватися процес вироблення регіональної політики України, сконцентрованої навколо проблеми необхідності управління регіональними інтересами в парадигмі нівелювання політичних ризиків. По-четверте, зважаючи на те, що ядром інформаційного впливу, навколо якого утворюються концентричні кола інших споживачів інформації, завжди є чітко визначені цільові аудиторії (у контексті нашого дослідження – це цільова аудиторія, визначена Росією як співвітчизники та громадські організації співвітчизників), в Україні повинна бути запроваджена система більш чіткого статистичного та аналітичного опису діяльності національно-культурних товариств.

1. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйпе – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.

2. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.

3. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Э. Аронсон, Э.Р. Пратканис. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.

4. Соціологічні опитування. Регіональний розподіл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/socpolls.php?cat_id=120

5. Українське суспільство (травень 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=2>

6. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: референдуми щодо вступу до Митного союзу, Європейського Союзу, НАТО (травень 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=530&page=2>

7. Доля І. Соціокультурні аспекти діяльності національних меншин у процесі європейської інтеграції України: регіональний вимір / І. Доля.

Регіональний філіал НІСД у м. Донецьку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/December2009/13.htm>

8. Магрицька І. Хто ж залишився на Донбасі / І. Магрицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26781372.html>

9. Список каналів доступних при установці комплекта супутникових антен для просмотра пакета бесплатного супутникового ТВ «Украина» в Донецке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetsktv.at.ua/index/paket_ukraina/0-15

10. Список каналів доступних при установці комплекта супутникових антен для просмотра пакета бесплатного супутникового ТВ «Стандарт» в Донецке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetsktv.at.ua/index/paket_standart/0-16

11. Список каналів доступних при установці комплекта супутникових антен для просмотра пакета бесплатного супутникового ТВ «Расширенный» в Донецке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetsktv.at.ua/index/paket_rasshirenyj/0-17

12. Список каналів доступних при установці комплекта супутникових антен для просмотра пакета бесплатного супутникового ТВ «Ямал» в Донецке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetsktv.at.ua/index/paket_jamal/0-18

13. Більш ніж третина жителів південного сходу України розчарувалася в російських ЗМІ – опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/political/256212.html>

14. Довіра до українських та російських ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=425&page=5>

15. Политическая коммуникативистика: теория, методология и практика / под ред. Л. Н. Тимофеевой. – М: РАПН, РОССПЭН, 2012. – 237 с.

16. Wood B. D. The Politics of Economic Leadership: The Causes and Consequences of Presidential Rhetoric / B. D. Wood. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007. – 232 p.

17. Wood B. D. The Myth of Presidential Representation / B. D. Wood. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 240 p.

18. Wood B. D. Presidential Saber Rattling: Causes and Consequences / B. D. Wood. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 203 p.

19. Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине. Глава государства встретился с представителями средств массовой информации и ответил на ряд актуальных вопросов, касающихся, в частности, ситуации на Украине. 4 марта 2014 г.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20366>

20. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». Владимир Путин принял участие в итоговой пленарной сессии XI заседания Международного дискуссионного клуба «Валдай». Тема заседания – «Мировой порядок: новые правила или игра без правил?». 24 октября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46860>

21. Интервью немецкому телеканалу ARD. Владимир Путин ответил на вопросы представителя немецкого телеканала ARD Хуберта Зайпеля. Запись интервью состоялась 13 ноября во Владивостоке. 17 ноября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/47029>

22. Всероссийский молодёжный форум «Селигер-2014». Владимир Путин посетил 10-й Всероссийский молодёжный форум «Селигер-2014». 29 августа 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46507>

23. Прямая линия с Владимиром Путиным. В прямом эфире телеканалов «Первый», «Россия 1», «Россия 24», радиостанций «Маяк», «Вести FM» и «Радио России» вышла специальная программа «Прямая линия с Владимиром Путиным». 16 апреля 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/49261>

24. Переговоры в «нормандском формате». В Минске состоялась встреча Владимира Путина, Ангелы Меркель, Франсуа Олланда и Петра Порошенко по урегулированию ситуации на Украине. На заключительном этапе к ним присоединилась спецпредставитель председателя ОБСЕ в Контактной группе по урегулированию ситуации на Украине Хайди Тальявини. 12 февраля 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/47664>

25. Интервью ежедневной египетской газете «Аль-Ахрам». В преддверии визита в Арабскую Республику Египет Владимир Путин дал интервью ежедневной газете «Аль-Ахрам». 9 февраля 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/47643>

26. Телефонный разговор с Федеральным канцлером Германии Ангелой Меркель. По инициативе германской стороны состоялся телефонный разговор Владимира Путина с Федеральным канцлером Федеративной Республики Германия Ангелой Меркель. 10 января 2015 год [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/47464>

27. Телефонные разговоры с Ангелой Меркель и Франсуа Олландом. Владимир Путин в телефонных разговорах 25 января с Федеральным канцлером Германии Ангелой Меркель и 26 января с Президентом Франции Франсуа Олландом обсудил резко обострившуюся ситуацию на юго-востоке Украины. 26 января 2015 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/47526>

28. Телефонный разговор с Ангелой Меркель, Франсуа Олландом и Петром Порошенко. Состоялся телефонный разговор Владимира Путина с Федеральным канцлером Федеративной Республики Германия Ангелой Меркель, Президентом Французской Республики Франсуа Олландом и Президентом Украины Петром Порошенко. 30 апреля 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/49378>

29. Большая пресс-конференция Владимира Путина. Общение главы государства с журналистами транслировали телеканалы «Первый», «Россия 1», «Россия 24», радиостанции «Радио России», «Маяк», «Вести ФМ». На пресс-конференцию были аккредитованы 1259 российских и иностранных журналистов. 18 декабря 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/47250>

30. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 10 октября 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4144/>

31. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 04 апреля 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4057/>

32. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 19 ноября 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4177/>

33. Обращение Президента России Владимира Путина. 21 июля 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46262>

34. Президент России Владимир Путин обратился к ополчению Новороссии. 29 августа 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46506>

35. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 13 мая 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4078/>

36. Встреча с членами фракций политических партий в Государственной Думе. В Ялте состоялась встреча Владимира Путина с членами

фракций политических партий в Государственной Думе. 14 августа 2014 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46451>

37. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 20 марта 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4045/>

38. Заседание Совета по развитию гражданского общества и правам человека. В Кремле под председательством Владимира Путина прошло заседание Совета при Президенте по развитию гражданского общества и правам человека. 14 октября 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/46786>

39. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 8 апреля 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4262/>

40. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 10 апреля 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4266/>

41. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 21 ноября 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4181/>

42. Заявления для прессы и ответы на вопросы журналистов по итогам российско-венгерских переговоров. 17 февраля 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/47706>

43. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 22 апреля 2015 г <http://transcript.duma.gov.ru/node/4272/>

44. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 28 января 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4218/>

45. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 20 марта 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4248/>

46. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 13 мая 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4078/>

47. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 17 июня 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4103/>

48. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 20 мая 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4087/>

49. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 20 мая 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4087/>

50. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 10 июня 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4096/>

51. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 23 января 2009 г., N 69 (1042) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/408/>

52. Здание Государственной Думы. Стенограмма заседания 10 октября 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4144/>

53. Entman R. M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm // *Journal of Communication*. – 1993. – № 43. – P. 51–58.

54. Gamson W. *Talking Politics*. – New York: Cambridge University Press, 1992. – 293 p.

55. Программа работы с соотечественниками, проживающими за рубежом, на 2015 – 2017 годы, утвержденная распоряжением Правительства Российской Федерации от 19 ноября 2014 года № 2321-р [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rs.gov.ru/sites/default/files/programma_raboty_s_sootech_2015-2017_3.pdf

56. Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2011-2015 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rs.gov.ru/node/355>

57. О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом. Указ Президента Российской Федерации от 22 июня 2006 года № 637 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/prav_obespech/ukaz_N637.pdf

58. О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом. Федеральный закон от 24 мая 1999 г. № 99-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=150465;fld=134;dst=1000000001,0;rnd=0.9265291846822947>

59. Памятка соотечественнику, желающему принять участие в Государственной программе по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом. – М., 2014. – 62 с.

60. Интервью директора Департамента по работе с соотечественниками за рубежом МИД России А. А. Макарова порталу RuBaltic.Ru, 1 октября 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-dgpch.nsf/bab3c4309e31451cc325710e004812c0/f8fc1db1e5367e2444257d660035ef2 c!OpenDocument>

61. Организации соотечественников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://embrus.org.ua/ru/compatorganization>

62. Положение о Федеральном Агентстве по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству (в ред. Указов Президента Российской Федерации от 13.11.2009 № 1285, от 27.12.2010 № 1622, от 04.01.2012 № 21, от 08.05.2013 № 476). Утверждено Указом Президента Российской Федерации от 6 сентября 2008 г. № 1315 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rs.gov.ru/node/243>

63. О представительстве [Одесса] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukr-odessa.rs.gov.ru/node/1>

64. О представительстве [Киев] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukr.rs.gov.ru/node/11>

65. Информационная справка о развитии сети российских центров науки и культуры (РЦНК). Москва, 5 сентября 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rs.gov.ru/sites/default/files/informspravka_o_razvitii_seti_rcnk_metelev.pdf

66. Концепция продвижения российского образования на базе представительств Россотрудничества за рубежом. 27 марта 2014 г. Утверждена Министром иностранных дел Российской Федерации С. В. Лавровым 27 марта 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=613149;frame=122>

67. Соглашение о сотрудничестве между Федеральным Агентством по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству и Общероссийской общественной организацией работников средств массовой информации «МедиаСоюз» 19 апреля 2011 г., №0052/С [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rs.gov.ru/about/document/7217>

68. V Всеукраинская конференция организаций российских соотечественников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://r-u.org.ua/?p=6079>

69. Вступительное слово Министра иностранных дел России С. В. Лаврова на заседании Правительственной комиссии по делам соотечественников за рубежом, Москва, 24 декабря 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-dgrch.nsf/bab3c4309e31451cc325710e004812c0/44257b100055de84c3257db80037e68e!OpenDocument>

70. Государственная программа по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом. Утверждена Указом Президента Российской Федерации

от 22 июня 2006 г. № 637 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/prav_obespech/ ukaz_N637 .pdf

71. Мониторинг реализации Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих на территории вселения субъектов Российской Федерации за 2011 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/2011.pdf>

72. Мониторинг реализации Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих на территории вселения субъектов Российской Федерации в IV квартале 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/4_kv_2012.pdf

73. Мониторинг реализации Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих на территории вселения субъектов Российской Федерации в IV квартале 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/4kv_2013.pdf

74. Мониторинг реализации Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих на территории вселения субъектов Российской Федерации в IV квартале 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/4_kv_2014.pdf

75. Мониторинг реализации Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих на территории вселения субъектов Российской Федерации в I квартале 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/1kv_2015.pdf

76. Информация о ситуации в отношении граждан Украины и лиц без гражданства, покинувших территорию страны в экстренном и массовом порядке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/foreign_national/grazhdanam_ukrainy/info_o_situatsii_v_otnoshenii_grazhdan_ukrainy/

77. Сотни тысяч беженцев с Украины решили остаться в Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.interfax.ru/russia/46314>

78. Около 20 тысяч детей из ДНР и ЛНР пойдут в российские школы и детсады [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ria.ru/world/20150821/1198908005.html#ixzz3kNcWQASj>

79. Выпускники ДНР и ЛНР смогут поступить на бюджет в российские вузы без ЕГЭ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finam.info/blog/43574971768/Vyipuskniki-DNR-i-LNR-smogut-postupit-na-byudzhet-v-rossiyskie-v>

80. Татарченко Д. «На Украине больше не работают законы» [16.07.2015] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravfond.ru/?module=articles&action=view&id=1356>

81. Интервью руководителя Федерального Агентства по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству (Россотрудничество) К. И. Косачева газете «Ведомости», опубликованное 13 марта 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-dgpch.nsf/bab3c4309e31451cc325710e004812c0/44257b100055de8444257c9a0033baee!OpenDocument>

82. Украинская трагедия. Можно ли было ее предотвратить? Работа над ошибками правовыми и политическими (Семинар Института стран СНГ, 4 декабря 2014 г., гор. Москва) // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2015. – № 1–2 (101–102), январь – февраль. – С. 74–80.

83. Ефимова Е. «На Украине миллионы людей верны своей русской идентичности и за это подвергаются преследованиям». 03.04.2015 / Е. Ефимова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravfond.ru/?module=articles&action=view&id=1172>

84. Третьяков В. Закрыт ли проект «Новороссия» [РИА Новости 26 мая 2015 г.] / В. Третьяков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ria.ru/columns/20150526/1066532532.html>

85. Митяев Д. Новороссия – императив новой экономической модели / Д. Митяев // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2015. – № 1-2 (101-102), январь-февраль. – С. 46–48.

86. Скоробогатый П. Второе рождение Новороссии / П. Скоробогатый // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2015. – № 1-2 (101-102), июнь. – С. 51–54.

87. Фролова А. Сергей Пантелеев: События на Украине принципиально изменили сам подход к понятию «русский мир» / А. Фролова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravfond.ru/?module=articles&action=view&id=1027>

88. Холмогоров Е. Выбор Донбасса / Е. Холмогоров // Известия. – 2014. – 4 ноября.

89. Лейбин В. Донбасс: Россия не уйдет в сторону [25 мая 2015] / В. Лейбин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expert.ru/expert/2015/22/donbass-rossiya-ne-ujdet-v-storonu/>

90. Беседин П. Бойня номер бесконечность / П. Беседин // Известия. – 2015. – 20 января.

91. Широ́в А. Экономический потенциал Новороссии / А. Широ́в // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2015. - № 1-2 (101-102), июнь. – С. 55–58.

92. Имеется ли реальная возможность возвращения ДНР и ЛНР в состав украинского государства? // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2015. – № 1-2 (101-102), январь-февраль. – С. 64 – 66.

93. Індекс результативності російської пропаганди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510&page=3>

94. Выступление статс-секретаря – заместителя Министра иностранных дел Российской Федерации Г. Б. Карасина на восьмом Европейском русском форуме, Брюссель, 1 декабря 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-dgpch.nsf/bab3c4309e31451cc325710e004812c0/44257b100055de84c3257da1005d657d!OpenDocument>

95. Сметанина С. «Киевская власть воюет с собственным народом, называя это войной с Россией» / С. Сметанина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravfond.ru/?module=articles&action=view&id=1211>

96. Айвазов А. Новороссия – это наш Сталинград! / А. Айвазов // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2015. – № 1–2 (101–102), июнь. – С. 42–45.

97. Как Вы считаете, возможна ли полноценная реализация минских договоренностей в современных условиях? // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2015. - № 1-2 (101-102), январь-февраль. – С. 60-62..

98. Anderson C. A. Human aggression / C. A. Anderson, B. J. Bushman // Annual Review of Psychology. – 2002. – Vol. 53. Issue 1. – P. 27–51.

99. На перепутье или интеграционные ребусы [Социология] // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2013. – № 5–6 (83–84), июнь. – С. 14–15.

100. Архів [Сайт Соціологічної групи «Рейтинг»] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/ru/products/politic/?filter=1>